

سازکارهای تحقق عدالت سیاسی در آرمان شهر اسلامی با تأکید بر منابع اسلامی

حبیب‌الله عرفانی^۱

جواد مصلحی^۲

چکیده

تحقق عدالت از موضوعات بنیادین و پیچیده در اندیشه سیاسی اسلام است. مسئله این پژوهش، تبیین سازکارهای مؤثر بر تحقق عدالت کامل در آرمان شهر اسلامی است که به دلیل پیوند عمیق با باورهای دینی، بی‌پاسخ ماندن آن می‌تواند زمینه‌ساز تردیدهای اعتقادی و بروز شبهات در مورد آرمان شهر اسلامی شود. این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و منابع کتابخانه‌ای، به واکاوی ابعاد نظری و عملی تحقق عدالت در آرمان شهر اسلامی پرداخته است. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که تحقق عدالت در این جامعه به تلفیق سازکارهای زیربنایی و روبنایی نیازمند است. سازکارهای زیربنایی مانند، رشد علمی، عقلانی، اعتقادی، معنوی، معرفتی، فرهنگی، و سازکارهای روبنایی نظیر، قدرت هوشمند و وفور نعمت، نقش اساسی در تحقق عدالت دارد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که دلیل اساسی عدم تحقق عدالت در صدر اسلام و عصر غیبت، فقدان سازکارهای زیربنایی است. نتایج نشان می‌دهد که بهره‌گیری هم‌زمان از این سازکارها، می‌تواند در تحقق عدالت نسبی در جوامع معاصر کمک کند.

واژگان کلیدی: سازکارهای تحقق عدالت، راهکارهای تأمین عدالت، آرمان شهر اسلامی، حکومت مهدوی، حکومت جهانی حضرت مهدی، انتظار موعود.

^۱ . دانشجوی دکتری قرآن و روان‌شناسی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. (نویسنده مسئول)

erfani1400@yahoo.com

Javad_moslehi@miu.ac.ir

^۲ . استادیار، گروه قرآن و علوم حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران.

مقدمه

«عدالت»، بنیادی‌ترین اصل نظام هستی و از ارزش‌های تغییرناپذیر الهی است که قوام عالم بر آن استوار شده است. در اندیشه اسلامی، عدالت نه تنها رکن اساسی زیست فردی و اجتماعی: «الْعَدْلُ أَسَاسٌ بِهٖ قِوَامُ الْعَالَمِ» (مجلسی، ۱۴۰۳: ج ۷۵، ص ۸۳)؛ بلکه محور بعثت انبیا و آرمان نهایی تمامی ادیان الهی است «لَقَدْ أَرْسَلْنَا رُسُلَنَا بِالْبَيِّنَاتِ وَأَنْزَلْنَا مَعَهُمُ الْكِتَابَ وَالْمِيزَانَ لِيَقُومَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵) از این رو، تحقق عدالت همواره یکی از دغدغه‌های جدی بشر بوده و تمامی مصلحان الهی برای برپایی آن تلاش‌های فراوانی کرده‌اند (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۴۴۸). با این حال، هیچ‌گاه در طول تاریخ، عدالت به صورت کامل و فراگیر محقق نشده است (قادری، ۱۳۹۸: ص ۹۹). این امر نشان دهنده آن است که برای تحقق عدالت، تنها اراده فردی یا حتی اراده جمعی کافی نیست، بلکه تحقق عدالت اوضاع خاص و سازکارهای مشخصی نیازمند است که بتوانند بستر اجرایی عدالت را فراهم سازند (کاظمی شیخ شبانی، ۱۳۹۸: ص ۷۸). بنابراین، از منظر معارف اسلامی، عدالت کامل و فراگیر تنها در حکومت آرمانی مهدوی عَلَيْهِ السَّلَامُ تحقق خواهد یافت؛ حکومتی که بر پایه آموزه‌های وحیانی، مدیریت عادلانه و جامعه عدالت پذیر استوار است.

آرمان شهر مهدوی، تجلی کامل عدالت الهی در تاریخ بشر است. در این نظام، تمام ساختارهای حکومتی و اجتماعی بر اساس معیارهای عدالت بنا شده و روابط میان مردم و حاکمیت بر مبنای حق و انصاف تنظیم می‌شود (بهرامی عین القاضی و تقوی، ۱۳۹۷: ص ۶۶). این حکومت، نه تنها عدالت اقتصادی و اجتماعی را تأمین می‌کند، بلکه زمینه ساز رشد معنوی و تعالی اخلاقی جامعه انسانی خواهد بود (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ص ۳۳۷). در چنین نظامی، ظلم و تبعیض به طور کامل ریشه کن می‌شود و تمام انسان‌ها در سایه مدیریت امام معصوم عَلَيْهِ السَّلَامُ به حقوق واقعی خود دست خواهند یافت: «يَكْفُلُ اللَّهُ بِهٖ الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا كَمَا مُلِثَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا» (ابن طاووس، ۱۴۱۲: ج ۱، ص ۱۰۶). با وجود این، سؤال اساسی این است که عدالت در آرمان شهر اسلامی چگونه و با کدام سازکارها محقق می‌شود؟ آیا این امر بر اعجاز صرف مبتنی است یا در روند طبیعی، بر سازکارهای مشخص مبتنی است و این که چه کاربردی برای تأمین عدالت در

جامعه امروز دارد؟

مسئله اساسی این پژوهش، شناسایی و تبیین سازکارهای تحقق عدالت در حکومت عدل مهدوی است؛ زیرا این حکومت به عنوان نمونه کامل عدالت گسترده، بهترین الگو برای جوامع بشری محسوب می شود و شناخت دقیق این سازکارها می تواند علاوه بر تبیین چگونگی تحقق عدالت در عصر ظهور، زمینه بهره گیری از این اصول در جوامع کنونی را فراهم آورد. از این رو، پرسش اصلی این تحقیق آن است که عدالت در آرمان شهر اسلامی عصر مهدوی با چه سازکارهایی محقق می شود؟ آیا تحقق عدالت در عصر ظهور به طور مطلق بر اساس معجزه مقام امامت است، یا در اثر اعمال فشار و اجبار بدون قید و شرط و یا این که سازکار بخصوصی وجود دارد که نیازمند بررسی است، در پاسخ به این سؤال، دو پرسش فرعی نیز مطرح می شود: نخست، سازکارهای زیربنایی تحقق عدالت در حکومت جهانی حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشريف کدام است؟ دوم، سازکارهای روبنایی تأمین عدالت در آن نظام الهی چگونه تعریف می شوند؟

پیشینه پژوهش

پژوهش های متعددی درباره عدالت در حکومت مهدوی و آرمان شهر اسلامی، از جمله عدالت فرهنگی، سیاسی و اخلاقی انجام شده است؛ اما کم تر به سازکارهای جامع تحقق عدالت و کاربرد آن در جامعه معاصر پرداخته اند. برای درک بهتر، جدول زیر ارائه شده است:

شماره	نویسنده و تاریخ	عنوان مقاله	محتوای کلی	خلا پژوهشی نسبت به مقاله پیش رو
۱	حائری (۱۳۸۳)	آثار فردی و اجتماعی عدالت مهدوی	بررسی آثار عدالت در سطح فردی و اجتماعی در عصر ظهور	فقدان بررسی نظام مند سازکارهای تحقق عدالت در حکومت مهدوی و کاربست آن در جامعه معاصر
۲	معرفت (۱۳۸۳)	عدالت مهدوی در قرآن	تحلیل برخی مؤلفه های عدالت مهدوی بر اساس قرآن	در این پژوهش به این پرسش اساسی که در حکومت حضرت مهدی عدالت چگونه تأمین

شماره	نویسنده و تاریخ	عنوان مقاله	محتوای کلی	خلا پژوهشی نسبت به مقاله پیش‌رو
				می‌شود، پاسخ داده نشده است
۳	بهروزی لک و باقرزاده (۱۳۹۴)	وجوه الگویی آرمان شهر مهدوی در جامعه امروز	بررسی کارکردهای جامعه آرمانی دین (مهدویت) در سطح فرهنگی، سیاسی و اجتماعی	در این پژوهش کارکردهای آرمان شهر مهدوی بحث شده است، به صورت مستقل و نظام مند سازکارهای تحقق عدالت را بررسی نکرده است.
۴	فقیه اسفندیاری و همکاران (۱۳۹۵)	آرمان شهر اسلامی از منظر امام رضا <small>علیه السلام</small>	تحلیل نقش روایات امام رضا <small>علیه السلام</small> در شکل‌گیری آرمان شهر اسلامی	عدم ارائه راهکارهای اجرایی برای تحقق عدالت در حکومت مهدوی و کاربست آن در جامعه امروز
۵	فرزانگان و همکاران (۱۳۹۷)	حکومت مهدوی و تحقق عدالت فرهنگی در پرتو رشد معرفتی	تحلیل برخی زمینه‌های تحقق عدالت فرهنگی در عصر ظهور	در این تحقق رشد معرفتی به عنوان یکی از سازکارهای تحقق عدالت مهدوی بررسی شده؛ اما در پژوهش حاضر سازکارهای روبنایی و زیربنایی تبیین گردیده است که هرکدام چندین مؤلفه، از جمله رشد معرفتی با تبیین متفاوت را شامل است.
۶	ماهروزاده و فرزانگان (۱۳۹۹)	عدالت سیاسی در حکومت مهدوی با نگاهی به چالش‌های پیش‌رو	تحلیل عدالت سیاسی در حکومت امام مهدی <small>علیه السلام</small> و چالش‌های آن	در این پژوهش عدالت سیاسی، محور بحث است و به سازکارهای تحقق آن اشارات دارد؛ اما از سازکارهای تحقق عدالت در حکومت مهدوی بحثی نشده است.
۷	کاظمی (۱۳۹۹)	آرمان شهر مهدوی <small>علیه السلام</small> الگویی برای سبک زندگی جامعه منتظر	بررسی سبک زندگی منتظران بر اساس آرمان شهر مهدوی	در این پژوهش سبک زندگی انسان منتظر بحث شده و این‌که فرد با الهام از آرمان شهر اسلامی بایستی چگونه زندگی کند؛ اما از سازکار تحقق عدالت در آرمان شهر مهدوی

شماره	نویسنده و تاریخ	عنوان مقاله	محتوای کلی	خلاّ پژوهشی نسبت به مقاله پیش‌رو
				بحث نکرده است.
۸	باقری و همکاران (۱۴۰۲)	آرمان شهر مهدوی، صلح و امنیت جهانی	بررسی نقش عدالت در ایجاد صلح و امنیت جهانی در عصر ظهور	تمرکز این پژوهش بر چگونگی تحقق صلح و امنیت جهانی در عصر مهدوی است؛ ولی این‌که عدالت با چه سازکارهایی در آن عصر محقق می‌شود و چه کاربردی برای جامعه امروز دارد؛ نپرداخته است.

جمع‌بندی و ضرورت تحقیق پیش‌رو

پژوهش‌های پیشین عمدتاً به ابعاد نظری عدالت در حکومت مهدوی و آرمان‌شهر اسلامی پرداخته‌اند؛ اما کم‌تر به سازکارهای اجرایی تحقق عدالت در جامعه معاصر توجه کرده‌اند. پژوهش حاضر با ارائه یک الگوی دوسطحی (زیربنایی و روبنایی) برای تحقق عدالت، شکاف موجود در تحقیقات پیشین را پوشش داده و رویکردی کاربردی برای اجرای عدالت در جامعه امروز ارائه می‌کند.

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحقیق توصیفی - تحلیلی با رویکرد تحلیل محتوای کیفی متون دینی بهره گرفته شده است. این روش، ابتدا به گردآوری و توصیف مفاهیم، مضامین و داده‌های موجود در متون دینی می‌پردازد و سپس با تکیه بر تحلیل محتوای کیفی، در پی شناسایی ساختارها، روابط مفهومی، لایه‌های معنایی پنهان و الگوهای تفسیری نهفته در متون است (ایزاک، ۱۳۸۰: ص ۲۶ و سنجابی، ۱۳۸۷: ص ۳۷۲). در این چارچوب، پژوهشگر با بهره‌گیری از شیوه‌های کدگذاری باز، محوری و گزینشی، مضامین را استخراج و آن‌ها را در قالب چارچوبی نظری تبیین می‌کند. این رویکرد به دلیل ماهیت تفسیری متون دینی و نیاز به درک

1. Stephen Isaac

عمیق از زمینه و سیاق آیات و روایات، مناسب‌ترین شیوه برای کاوش مفهومی در منابع دینی به شمار می‌رود. در فرایند تحقیق حاضر، ابتدا با استفاده از کلیدواژه‌های مرتبط، آیات و روایات مرتبط از متون معتبر اسلامی استخراج گردید، سپس با اتکا بر منابع اسلامی و مطالعات علمی، پرسش‌های تحقیق در چارچوب سؤالات فرعی تنظیم شده و سازکارهای تحقق عدالت در آرمان‌شهر اسلامی مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

مفاهیم پژوهش

۱.۱. سازکار

طبق فرهنگ واژگان آکسفورد^۱، معادل انگلیسی «سازکار» واژه «مکانیسم»^۲ است؛ به معنای سیستم یا فرایندی که اجزا یا مراحل مختلف در کنار هم برای ایجاد یک عملکرد کلی همکاری می‌کنند (آکسفورد ادوانسدلرنرز انگلیش دیکشنری، ۱۳۸۲: ص ۴۸۸). از سوی دیگر، معادل فارسی «مکانیسم» در متون علمی معمولاً همان «سازکار» یا در برخی موارد «مکانیسم» نیز به کار می‌رود (ساعتچی، ۱۳۷۹: ص ۲۵۷۶). «مکانیسم» به معنای چگونگی عملکرد اجزا در یک دستگاه یا نظام بوده که مفهوم چگونگی و روش کار در آن نهفته است (کولب^۳، گولد^۴، ۱۳۷۶: ص ۸۰۰). باتوجه به معانی لغوی که ذکر شد، می‌توان گفت، سازکار، یعنی روش و چگونگی انجام دادن عمل. با این وصف، در تحقیق حاضر سازکار تحقق عدالت عبارت از مجموعه روش‌هایی است که توسط نظام سیاسی برای تحقق عدالت به کار گرفته می‌شود.

۱.۲. عدالت

«عدالت» به معنای مساوات و تقسیط بر مبنای صداقت و کمال است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۳: ص ۵۶۴ و مهنا، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۴۵) عدل در اندیشه اسلامی به معنای رعایت حق دیگران و

1. Oxford English Dictionary
2. mechanism
3. Gould, J
4. Kolb, W. L.

برقراری توازن و انصاف است و ظلم به معنای تجاوز به حقوق دیگران قلمداد می‌شود (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۱، ص ۷۰). بنابراین، عدالت نه تنها در ابعاد فردی و اجتماعی، بلکه در عرصه‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی نیز قابل تحقق است.

۱-۳. آرمان شهر اسلامی

«آرمان شهر اسلامی» یا «مدینه فاضله»، مفهومی است که در تاریخ اندیشه‌های سیاسی و دینی از جمله در آثار افلاطون، فارابی، و دیگر اندیشمندان مطرح شده است (آریان پور، ۱۳۸۵: ص ۴۵ و مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ص ۴۱۱). در اسلام، این مفهوم به جامعه‌ای اشاره دارد که در آن، کمال انسانی و خداشناسی به عنوان اصول اصلی پیشرفت شناخته می‌شود و جامعه‌ای از صالحان و ابرار را می‌سازد که به فرمان الهی عمل می‌کنند (مصباح یزدی، ۱۳۹۰: ص ۴۱۴). این جامعه آرمانی در اندیشه مهدویت به طور خاص به حکومت امام‌زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف مربوط می‌شود که در آن، عدالت، آزادی، صلح، پیشرفت و نابودی فساد به صورت کامل تحقق می‌یابد (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ص ۳۳۷ و مطهری، ۱۳۹۱: ص ۶۰). تفاوت اصلی آرمان شهر اسلامی با سایر جوامع آرمانی در داشتن ایدئولوژی جامع و هماهنگ با فطرت انسان‌ها است که تنها با رهبری امام معصوم عجل الله تعالی فرجه الشریف و ظهور حضرت ولی عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف محقق می‌شود، این مفهوم، به‌ویژه در بررسی‌های مربوط به حکومت مهدوی و راه‌های بهره‌برداری از آموزه‌های آن برای تحقق عدالت در جوامع امروزی اهمیت دارد (بهریزی لک، باقرزاده، ۱۳۹۴: ص ۳۰). بنابراین، از مهم‌ترین شاخص‌های آرمان شهر اسلامی (حکومت مهدوی) تحقق عدالت همه‌جانبه است که این پژوهش سازکارهای تحقق عدالت در این حکومت عدل جهانی و کاربست آن در جامعه معاصر را تبیین می‌کند.

سازکارهای تحقق عدالت در آرمان شهر اسلامی

۲-۱. سازکارهای زیربنایی

بینش انسان نقش اساسی در ساختار شخصیت و رفتار او دارد. اصلاح بینش به عنوان درمان ریشه بیماری‌های روحی و زمینه‌ساز رفتار سالم تلقی می‌شود (جوادی آملی، ۱۳۸۹ الف: ج ۱، ص ۳۷). در این بخش پژوهش، سازکارهای زیربنایی به عنوان اصلاح بینش فکری، اخلاقی و

معنوی مطرح می‌شود که در تحقق عدالت در آرمان شهر اسلامی نقش اساسی دارد.

۲-۱-۱. رشد عقلانیت دینی

در حکومت مهدوی رشد «عقلانیت دینی»، به معنای تشخیص واقعیت‌ها (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ص ۵۳)؛ جایگاه بنیادین در تحقق عدالت دارد؛ زیرا زیرساخت تحقق عدالت عقل است (سعدی، ۱۳۸۳: ص ۷) و با نگاه به روایات معلوم می‌شود که عقل ابزار کلیدی برای رسیدن به سعادت است: «مَثَلُ الْعَقْلِ فِي الْقَلْبِ كَمَثَلِ السِّرَاجِ فِي وَسْطِ الْبَيْتِ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۱، ص ۹۹) و از این طریق انسان می‌تواند خوبی‌های مرتبط باسعادت را شناسایی کند و انجام دهد: «إِنَّمَا يُدْرِكُ الْحَيَّرُ كُلَّهُ بِالْعَقْلِ» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۲۰). با این وصف، تکامل عقلانی بشر پیش شرط تحقق عدالت فراگیر است؛ زیرا وقتی کسی از لحاظ عقلانیت دینی ضعیف باشد، زیر بار عدل نمی‌رود (رضوانی، ۱۳۸۵: ص ۲۶). از این رو، در عصر ظهور، عقلانیت انسان‌ها به اوج شکوفایی می‌رسد و این بلوغ عقلانی زمینه‌ساز پذیرش عدالت و تحقق کامل آن در سطحی جهانی می‌گردد: «إِذَا قَامَ قَائِمُنَا، وَضَعَ اللَّهُ يَدَهُ عَلَى رُؤُوسِ الْعِبَادِ، فَجَمَعَ بِهَا عُقُولَهُمْ وَ كَمَلَتْ بِهِ أَعْلَامُهُمْ» (ابن بابویه، ۱۳۶۳: ج ۴، ص ۳۵۲). بر اساس این روایت در زمان ظهور حضرت ولی عصر عَلَيْهِ السَّلَامُ دو تحول درونی در جامعه انسانی ایجاد می‌شود (رشد عقلانی و معرفتی) یعنی نخست جامعه پر از عقل و علم می‌شود، آنگاه پر از عدل (اوسطی، ۱۳۸۷: ص ۲۳۹)، دلیل این امر روشن است، زیرا تا جامعه نفهمد که ظلم و بی‌عدالتی سَم و کشنده است، نصیحت اثر نمی‌کند و زیر بار عدل نمی‌رود (جوادی آملی: ۱۳۹۴)؛^۱ بنابراین، تحقق عدالت نه صرفاً یک سازکار حقوقی یا سیاسی یا اعجاز گونه، بلکه محصول رشد عقلانیت دینی و رشد فکری در سطح فردی و اجتماعی است که در عصر حکومت مهدوی محقق می‌شود.

در اوضاع کنونی نیز که تأمین عدالت در سطحی نسبی و محدود امکان‌پذیر است، عقلانیت به‌عنوان زیرساخت نظری و عملی آن شناخته می‌شود (خامنه‌ای، بی‌تا: ج ۲۷، ص ۳۵). تقویت بنیان‌های عقلانی در ساحت‌های فرهنگی، تربیتی و اجتماعی، می‌تواند زمینه‌ساز ارتقای

۱. سخنرانی در جمع طلاب و دانشجویان، تاریخ: ۱۳۹۴/۰۳/۱۳، قابل دریافت از: <https://apararat.com/v/eu15J>

عدالت در ساختارهای نهادی و کارکردی جامعه گردد. از این منظر، عقلانیت بر دینداری، اخلاق و عدالت مقدم است، چون با وجود عقل سالم دینداری، اخلاق و عدالت محوری آسان می‌شود. از این رو، حضرت آدم علیه السلام از بین عقل، دین و حیا، عقل را انتخاب کرد «فَقَالَ آدَمُ إِنِّي قَدْ اخْتَرْتُ الْعَقْلَ فَقَالَ جَبْرئِيلُ لِلْحَيَاءِ وَالِدَيْنِ انْصَرِفَا» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۱۰) و روایاتی که عقل را از لازمه دینداری «وَلَا دِينَ لِمَنْ لَا عَقْلَ لَهُ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۱، ص ۹۹) و رکن اساسی عدالت «وَالْعَدْلُ عَلَى أَرْبَعِ شُعَبٍ غَامِضٍ أَلْفَهُمْ» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۲، ص ۵۰) معرفی می‌کند که خود دلیلی روشنی بر این امر است؛ زیرا فقدان عقلانیت ممکن است به انحراف در تفسیر دین، اخلاق‌گرایی صوری و ناکارآمدی در تحقق عدالت بینجامد (خامنه‌ای، بی‌تا: ج ۲۷، ص ۳۵). بدین ترتیب، عقل نه تنها ابزار فهم شریعت، بلکه رکن بنیادین سامان‌دهی نظم عادلانه در جامعه دینی محسوب می‌شود.

۲-۱-۲. رشد علمی و معرفتی

یکی از بایسته‌های بنیادین برای تحقق عدالت، رشد علمی و معرفتی جامعه است که بر عقلانیت استوار است. در بیانی از امام کاظم علیه السلام، زنجیره مفهومی ترسیم شده است که در آن، نجات معنوی و اجتماعی به اطاعت از حق منوط دانسته شده و این اطاعت نیز متوقف بر علم و معرفت دینی معرفی می‌گردد؛ علمی که از مسیر تعلّم حاصل می‌شود و تعلّم نیز بر پایه عقلانیت ممکن می‌گردد: «لَا نَجَاةَ إِلَّا بِالطَّاعَةِ، وَ الطَّاعَةُ بِالْعِلْمِ وَ مَعْرِفَةِ الْعِلْمِ بِالْعَقْلِ» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۱۳). این روایت بیانگر نقش پیوستار عقل و علم، برای تحقق عدالت است. آنگاه از روایات استفاده می‌شود که جامعه عصر ظهور به اوج شکوفایی علمی و معرفتی می‌رسد: «فَإِذَا قَامَ قَائِمُنَا أَخْرَجَ الْخُمْسَةَ وَالْعِشْرِينَ حَرْفًا فَبَثَّهَا فِي النَّاسِ وَ صَمَّ إِلَيْهَا الْحَرْفَيْنِ حَتَّى يَبْثُهَا سَبْعَةَ وَ عِشْرِينَ حَرْفًا» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۵۲، ص ۳۳۶) و در آن عصر، کارگزارانی عدالت‌محور روی کار می‌آیند که برای تحقق عدالت امر امام را بر هر مصلحتی مقدم می‌دارند: «رِجَالٌ عَرَفُوا اللَّهَ حَقَّ مَعْرِفَتِهِ، وَ هُمْ أَنْصَارُ الْمُهْدِيِّ فِي آخِرِ الزَّمَانِ» (اربلی، ۱۳۴۰: ج ۲، ص ۴۷۸). با این وصف در جامعه کنونی نیز می‌توان با رشد دانش و معرفت دینی بر تأمین عدالت کمک کرد (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۴، ص ۴۳۷)؛ زیرا افراد متخصص و متعهد در آغار انقلاب به یاری حضرت می‌شتابند

که نشان دهنده نقش دانش و معرفت دینی در تحقق عدالت است و در فرایند انقلاب اسلامی نیز بیش تر کسانی در خط مقدم جبهه بودند که آگاهی و معرفت دینی برتری داشتند.

۲-۱-۳. رشد اعتقادی

یکی از سازکارهای زیر بنایی برای تحقق عدالت در عصر حکومت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف، تعالی بینش اعتقادی مردم است که از طریق آموزش صحیح و رشد فکری تحقق می یابد. اصلاح بینش انسان در خصوص خداوند، معاد و دیگر ملزومات ایمان، نقش بنیادینی در شکل گیری رفتار و کنش های سالم دارد؛ زیرا توحید منشأ افکار و رفتار نیکو است (خامنه ای، ۱۳۹۰: ص ۲۳ و جوادی آملی، ۱۳۸۹: ج ۱، ص ۱۸). از سوی دیگر، مشکلات جامعه بشری به فقدان بینش توحیدی باز می گردد و این خلأ باعث سلطه شیطان ها و طاغوت ها بر جوامع انسانی است (همان، ص ۳۳). روایات نشان می دهد، بینش اعتقادی که زیر بنایی پذیرش عدالت است، در عصر ظهور به اوج شکوفایی می رسد.

روایت «كَأَنِّي أَنْظُرُ إِلَى شَيْعَتِنَا بِمَسْجِدِ الْكُوفَةِ وَ قَدْ صَرَبُوا الْفَسَاطِيطَ يُعَلِّمُونَ النَّاسَ الْقُرْآنَ كَمَا أَنْزَلَ» (نعمانی، ۱۳۵۶، ج ۱، ص ۳۱۷ و مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۹۷، ص ۴۳۳)؛ نشان دهنده گسترش بینش قرآنی است که زمینه ساز ارتقای معرفت دینی و اعتقادی مردم می شود. روایت «إِذَا قَامَ قَائِمَنَا وَصَعَ اللَّهُ يَدَهُ عَلَى رُؤُوسِ الْعِبَادِ فَجَمَعَ بِهَا عُقُوبَهُمْ وَ كَمَلَتْ بِهِ» (ابن بابویه، ۱۳۶۳: ج ۴، ص ۳۵۲)؛ بر رشد و کمال عقلانی و فکری مردم دلالت دارد. همچنین طبق این روایت: «وَ يُعْطِفُ الرَّأْيَ عَلَى الْقُرْآنِ إِذَا عَطَفُوا الْقُرْآنَ عَلَى الرَّأْيِ» (شریف رضی، ۱۳۶۶: ج ۱، ص ۱۹۵)؛ آرا و افکار مردم عصر ظهور، قرآن محور و حکیمانه می شود؛ به گونه ای که یک زن خانه دار در منزل خود طبق قرآن و شیوه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم حکم می کند: «تُؤْتُونَ الْحِكْمَةَ فِي زَمَانِهِ حَتَّى إِنَّ الْمَرْأَةَ لَتَقْضِي فِي بَيْتِهَا بِكِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى وَ سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله و سلم» (نعمانی، ۱۳۵۶: ج ۱، ص ۳۱۷). بنابراین، رشد بینش اعتقادی در عصر ظهور، هم زمان در دو سطح آموزش مستقیم معارف ناب و تکامل فکری مردم صورت می گیرد و این فرایند باعث جامعه آگاه، متعهد و توانمند برای تحقق عدالت است. این سازکار نشان می دهد که تحقق عدالت در جامعه معاصر نیز مستلزم تقویت بینش اعتقادی افراد جامعه است؛ یعنی برای تأمین عدالت در حد توان بایستی در

تقویت بینش اعتقادی مردم کار کرد تا آن‌ها داوطلبانه مجری عدالت باشند.

۲-۱-۴. رشد معنویت

در اندیشه دینی، معرفت، عقلانیت، عدالت و معنویت، ساختاری در هم تنیده و غیرقابل تفکیک دارد که تحقق هر یک در گرو تحقق دیگری است (خامنه‌ای، ۱۳۹۷: ص ۵۱۸). بر این اساس، یکی از پایه‌های تحقق عدالت، در آرمان‌شهر اسلامی (حکومت عدل جهانی حضرت مهدی)، رشد معنوی جامعه انسانی است (مجتهد شبستانی، ۱۳۸۵: ص ۱۶۷)، تعبیر و توصیف‌های بلند در روایاتی مرتبط با جامعه عصر ظهور، همچون مؤمنان: «أَلَا هُمُ الْمُؤْمِنُونَ حَقًّا» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۸، ص ۳۸۶) و موحدان راستین: «فَهُمُ الَّذِينَ وَحَدُوا اللَّهَ حَقَّ تَوْحِيدِهِ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۹۲، ص ۴۱۶)؛ عبادت‌کنندگان پرتلاش و سخت‌کوش: «هُمْ كَرَّارُونَ مُجِدُّونَ فِي طَاعَةِ اللَّهِ» (ابن بابویه، ۱۳۵۴: ج ۱، ص ۲۶۴)؛ این توصیف‌ها نشان می‌دهد که معنویت همچون عقلانیت، مؤلفه تأثیرگذار در مسیر تحقق عدالت در آرمان‌شهر اسلامی است. بنابراین، در جامعه کنونی نیز رشد معنویت برای تحقق عدالت نسبی لازم است، چنان‌که انقلاب اسلامی و تشکیل حکومت دینی، مرهون عقلانیت و معنویت امام خمینی و پیروان ایشان است (خامنه‌ای، بی‌تا: ج ۳۳، ص ۱۴) که بایستی مورد توجه واقع شود.

۲-۱-۵. رشد اخلاقی

آرمان‌شهر اسلامی، تجلی‌گاه پیوند عقلانیت و اخلاق در مسیر رشد معنوی انسان است. اخلاق فضیلت و حالت نفسانی است که انسان را بدون فکر و تامل به اعمال خوب دعوت می‌کند (خزازی، ۱۴۰۱: ص ۳۱)، بدون شک امروزه بشریت از نگاه تمدن مادی و بی‌اعتنا به معنویات به اوج شکوفایی رسیده است، اما آمار جرائم و جنایات و مشکلات بشری نشان می‌دهد که بشر فاقد رشد اخلاقی نمی‌تواند دنیای بدون ظلم و عادلانه بسازند (فلسفی، ۱۳۸۶: ج ۲، ص ۴ و ۲۸۲)؛ اما در عصر ظهور، انسان‌ها از پیروی هواهای نفسانی فاصله گرفته و عدالت بر اساس فضایل اخلاقی نهادینه می‌شود: «يُعْطُفُ الْهَوَىٰ عَلَى الْهُدَىٰ» (شریف رضی، ۱۳۶۶: ص ۱۹۵). همچنین طمع و دشمنی که از عوامل اصلی بی‌عدالتی است، رخت برمی‌بندد: «لَوْ قَدْ قَامَ قَائِمًا... ذَهَبَتِ الشَّحْنَاءُ مِنْ قُلُوبِ الْعِبَادِ» (ابن شعبه حرانی، ۱۳۶۳: ص ۱۱۵) و در پرتو شکوفایی

فضایل اخلاقی، جامعه سرشار از همبستگی و معنویت شکل می‌گیرد: «يَقُولُ مَنْ لَهُ فِي الْمَالِ حَاجَةٌ فَمَا يَقُومُ مِنَ النَّاسِ إِلَّا رَجُلٌ وَاحِدٌ... فَيُرْدُهُ وَلَا يَقْبَلُ مِنْهُ» (اربلی، ۱۳۴۰: ج ۲، ص ۴۸۲)، به‌گونه‌ای که افراد بدون ملاحظات، نیازهای مادی یکدیگر را تأمین می‌کنند: «إِذَا قَامَ الْقَائِمُ جَاءَتِ الْمُرَايَلَةُ وَيَأْتِي الرَّجُلُ إِلَى كَيْسِ أَخِيهِ فَيَأْخُذُ حَاجَتَهُ لَا يَمْتَنِعُهُ» (طبرسی، ۱۴۰۳: ج ۱، ص ۲۰۰)، با این وصف، ریشه بی‌عدالتی که عموماً وجود انسان‌های فاقد فضیلت اخلاقی است از زمین برچیده، دل‌های مردم پر از معنویت می‌شود و عدالت توسعه می‌یابد: «يَمَلَأُ الْأَرْضَ قِسْطًا وَعَدْلًا كَمَا مِلْتُمْ ظُلْمًا وَجَوْرًا يَمَلَأُ قُلُوبَ عِبَادِهِ عِبَادَةً وَ يَسْعُهُمْ عَدْلُهُ» (طوسی، ۱۴۱۱: ص ۱۷۹). در نتیجه، جامعه که تربیت اخلاقی در آن نهادینه شود، به‌صورت درونی به عدالت پایبند خواهد بود، این نشان می‌دهد که در جامعه معاصر نیز برای تحقق عدالت نسبی بایستی برای تربیت اخلاقی افراد سرمایه‌گذاری کرد؛ زیرا تحقق عدالت، مستلزم تربیت انسان‌های اخلاق‌محور است (مجدی، ۱۳۹۷: ص ۱۸۹) که در حکومت مهدوی به کمال خود می‌رسد.

۲-۱-۶. شکوفایی فرهنگی

شکوفایی فرهنگی به‌صورت کامل تنها در عصر ظهور اتفاق می‌افتد. روایات نشان می‌دهد که سه تحول بزرگ در زمینه شکوفایی فرهنگی در عصر مهدوی رخ می‌دهد:

نخست: اصلاح نهادهای دینی که در عصر غیبت تبدیل به نشانه‌های تفاخر و بدعت گردیده است «و هَدَمَ بِهَا أَرْبَعَةَ مَسَاجِدَ وَ لَمْ يَبْقَ مَسْجِدٌ عَلَى وَجْهِ الْأَرْضِ لَهُ شُرْفٌ إِلَّا هَدَمَهَا وَ جَعَلَهَا جَمَاءً»؛ دوم: سامان‌دهی فضای عمومی مانند گسترش راه‌ها و ایجاد عدالت فضایی «وَ وَسَّعَ الطَّرِيقَ الْأَعْظَمَ وَ كَسَّرَ كُلَّ جَنَاحٍ خَارِجٍ فِي الطَّرِيقِ وَ أَبْطَلَ الْكُنْفَ وَ الْمَيَازِيبَ إِلَى الطُّرُقَاتِ»؛ سوم: پاک‌سازی فرهنگی جامعه از طریق زدودن بدعت‌ها و احیای سنت‌ها که بازسازی بنیادهای فرهنگی بر محور شریعت ناب را نشان می‌دهد: «فَلَا يَثْرِكُ بِدْعَةً إِلَّا أَرَاهَا وَ لَا سُنَّةً إِلَّا أَقَامَهَا» (حر عاملی، ۱۳۷۴: ج ۲۵، ص ۴۳۶).

در مجموع، این روایت تصویری از شکوفایی فرهنگی ترسیم می‌کند که در آن، اصلاح نهادها، نظم اجتماعی جدید، و بازگشت به سنت اصیل، زمینه‌ساز تحقق عدالت در جامعه مهدوی است، با این وصف، می‌توان نتیجه گرفت که رشد فرهنگی در تحقق عدالت نقش اساسی دارد و

در عصر کنونی نیز برای تأمین عدالت بایستی این راه را در پیش گرفت و سطح فرهنگی مردم را بالا برد تا خود زیر بادر عدل برود.

۲-۱-۷. رشد عدالت فردی

«عدالت فردی» زیربنای تحقق عدالت در جامعه موعود حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به شمار می‌رود. تحقق عدالت در سطح کلان، بدون عدالت فردی در آحاد جامعه امکان‌پذیر نیست (سعدی، ۱۳۸۳: ص ۷)؛ زیرا عدالت فردی در چارچوب عقلانیت دینی، فرد را به سوی تصمیم‌گیری‌ها و رفتارهای عادلانه سوق می‌دهد (مطهری، ۱۳۷۲: ج ۲۲، ص ۴۳) و جامعه عادل در گرو تربیت انسان‌های عادل است (خامنه‌ای، بی‌تا: ج ۳۱، ص ۲۱). قرآن با تعبیر «لِيُقِيمَ النَّاسُ بِالْقِسْطِ» (حدید: ۲۵)؛ بر این واقعیت تأکید دارد و مردم را مسئول تأمین عدالت می‌داند (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۱۹، ص ۱۷۰). روایات نیز به این حقیقت اشاره و یکی از ویژگی‌های کارگزاران نظام مهدوی را عدالت فردی و پاکی نفس آنان معرفی می‌کند: «وَمُقَدَّسَةً قُلُوبُهُمْ مِنْ دَنَسِ التَّفَاقِقِ، مُهَدَّبَةً أَفْئِدَتُهُمْ مِنْ رِجْسِ الشَّقَاقِ، لَيْتَنَّهُ عَرَائِكُهُمْ لِلدِّينِ» (ابن بابویه، ۱۳۵۴: ج ۲، ص ۴۴۵). در نتیجه، عدالت فردی، عنصر بنیادینی در تحقق عدالت عصر مهدوی به شمار می‌رود. با این وصف، در جامعه معاصر نیز برای تحقق عدالت علاوه بر سازکارهای روبنایی، مانند قوانین مناسب و بازدارنده، کارهای بنیادین لازم است (خامنه‌ای، بی‌تا: ج ۳۱، ص ۲۱)؛ از جمله درونی سازی عدالت فردی و تربیت انسان‌هایی که از درون عدالت را شناخته و پذیرفته باشد.

۲-۲. سازکارهای روبنایی

برای تحقق عدالت در جامعه انسانی علاوه بر سازکارهای زیربنایی، سازکارهای روبنایی نیز ضروری است. این عوامل شامل وجود رهبر عدالت‌محور، قدرت هوشمند، کارگزاران متعهد و متخصص و مؤلفه‌های دیگری را شامل می‌شود.

۲-۲-۱. جاذبه رهبر عدالت‌گرا

جاذبه‌های شخصیتی امام‌زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف، به عنوان یکی از عوامل تحقق عدالت مطرح است.

حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف به عنوان تجسم کامل عدالت «وَأَعْدِلِ الْمُشْتَهَرَ» (ابن طاووس، ۱۴۱۷: ج ۱، ص ۴۴۱)؛ هدف ناتمام پیامبران و اولیای الهی را مبنی بر حاکم بودن پیشوای عادل و دین‌شناس در جامعه انسانی به کمال می‌رساند (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۴۴، ص ۳۳۲؛ ابن بابویه، ۱۳۹۵: ج ۲، ص ۷۱ و گنجوی، ۱۳۹۷: ص ۴۴-۴۵). آن حضرت به دلیل مهربانی (قندوزی، ۱۳۸۶: ص ۴۳۱) و جذابیت ظاهری، «المهدی طاووس اهل الجنة» (بحرانی، ۱۳۸۵: ج ۱، ص ۱۶۴) و جذابیت‌های شخصیتی، مانند علم و حکمت، «هو اکثرکم علماً» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۲۶، ص ۶۶)؛ زهد و ساده‌زیستی، «و ما لبأس القائم إلا العلیظ، و ما طعامه إلا الجشَب» (همان، ج ۵۲، ص ۳۵۸)؛ عدالت‌خواهی، «يَعْدِلُ فِي خَلْقِ الرَّحْمَنِ، أَلْبِئْرٍ مِنْهُمْ وَالْفَاجِرِ» (همان: ج ۹۱، ص ۲۹۸)؛ موجب جذب مردم به سوی عدالت می‌شود (شوشتری، ۱۳۷۶: ج ۱۹، ص ۶۶۳ و حائری، ۱۳۸۳: ص ۲۱۹-۲۳۴). بنابراین، جاذبه‌های شخصیتی امام، یکی از سازکارهای تحقق عدالت در عصر ظهور است و می‌تواند الگویی برای جامعه معاصر باشد. البته این ویژگی در حکومت نبوی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ و علوی عَلَيْهِ السَّلَام نیز در حکومت اسلامی با وجود ولی فقیه جامع‌الشرایط، فراهم بوده و هست که با آن هم در این عصرها عدالت کامل محقق نشد؛ زیرا سایر سازکارهای تحقق عدالت ناتمام بوده است.

۲-۲-۲. قدرت هوشمند توحیدی

«قدرت هوشمند» (ترکیب قدرت سخت و قدرت نرم)، بدین معنا است که یک واحد سیاسی به جای تکیه بر قدرت سخت (ابزار نظامی) یا قدرت نرم (جذب قلوب و افکار) در دستیابی به اهداف، باید منابع، ابزارها و مؤلفه‌های قدرت سخت و نرم را ترکیب کند و هم‌زمان و توأمان به کار گیرد (نای، ۱۳۹۲: ص ۲۵). این مفهوم نخستین بار توسط سوزان ناسل و جوزف نای مطرح شد و تأکید دارد که برای موفقیت در سیاست بین‌الملل، نباید به ابزارهای سخت‌افزاری مانند نیروی نظامی یا اقتصادی، یا صرفاً به جذابیت‌های فرهنگی و دیپلماسی عمومی بسنده کنند، بلکه باید از ترکیب هوشمندانه هر دو نوع قدرت، متناسب با موقعیت استفاده گردد

1. Nye, J

(این درجیت، کاکس،^۱ ۱۳۹۰: ص ۳۲). هر چند این اصطلاح در سال‌های اخیر مطرح شده است؛ قرآن با عبارت: «وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ وَ مِنْ رِبَاطِ الْخَيْلِ تُرْهَبُونَ بِهِ عَدُوَّ اللَّهِ وَعَدُوَّكُمْ» (انفال: ۶۰)؛ بیش از ۱۴۰۰ سال قبل به آن اشاره کرده است؛ زیرا تعبیر عام «ما استطعتم» و نکره بودن واژه «قوة»، بر شمول تمامی مصادیق قدرت دلالت دارد (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۹، ص ۱۱۴ و فخررازی، ۱۴۲۰: ج ۱۵، ص ۴۹۹)؛ بنابراین، مفهوم «قدرت هوشمند» در قرآن مطرح شده است و می‌توان نتیجه گرفت که حکومت نبوی و پیروان مکتب اسلام به بهره‌گیری از تمامی اشکال قدرت در تأمین امنیت و تحقق عدالت مامورند.

روش حکومت حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف ادامه سیره پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و سلم است (رضوانی، ۱۳۸۵: ص ۱۰)؛ با وجود این، ارتش آن حضرت نیز به اقتضای زمان، از پیشرفته‌ترین سلاح‌های گرم و سرد بهره‌مند خواهد بود؛ اگرچه در روایات: «يُظْهِرُ الْقَائِمُ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي بِالسَّيْفِ» (کلینی، ۱۳۶۳: ج ۱، ص ۴۰۷)؛ اصطلاح شمشیر به کار رفته است؛ اما این تعبیر کنایه از ابزارهای پیشرفته نظامی روز است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ص ۲۵۱)؛ زیرا با توجه به رشد کم سابقه علم و فناوری در عصر ظهور، فرض کنارگذاری کامل سلاح‌های مدرن و رجوع به ابزارهای سنتی، فاقد توجیه عقلانی است (همان: ص ۳۰۴). بنابراین، در عصر ظهور، استفاده از قدرت هوشمند قدرت نظامی کارآمد (قدرت سخت) و عناصر مکملی چون ایمان، روحیه جهادی، انسجام اجتماعی، اقتدار اقتصادی و بصیرت دینی (قدرت نرم) نقش اساسی در تحقق عدالت دارد (جوادی آملی، ۱۳۹۸: ص ۳۲ و مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ص ۲۴). تعبیر «هوشمندی توحیدی» به این واقعیت ناظر است که در نظام مهدوی، کاربرد قدرت نظامی صرفاً در مواجهه با جریان‌های معارض عدالت صورت می‌پذیرد (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰: ص ۳۰۴). با این وصف، می‌توان نتیجه گرفت که تحقق عدالت نسبی دوران معاصر نیز مستلزم به‌کارگیری قدرت هوشمند است؛ چرا که عدالت بدون پشتیبانی از قدرت نظامی کارآمد و قدرت نرم هدایتی، معنوی و اعتقادی، تحقق‌پذیر نخواهد بود.

1. Inderjit, P

2. Cox, M

۲-۲-۳. کارگزاران عدالت محور

تحقق عدالت اجتماعی به مثابه آرمانی انسان الهی، مستلزم هماهنگی نظام مند بین دو رکن اساسی «رهبری مدبر» و «کارگزاران متعهد» است (قوامی، ۱۳۸۳: ص ۱۴). قرآن کریم با اشاره به تجربه تاریخی حضرت موسی عَلَيْهِ السَّلَام این دوگانه را به عنوان الگوی حکمرانی ترسیم می‌کند: «وَلَقَدْ آتَيْنَا مُوسَى الْكِتَابَ وَجَعَلْنَا مَعَهُ أَخَاهُ هَارُونَ وَزِيرًا» (فرقان: ۳۵). این آیه نشان می‌دهد تحقق مأموریت الهی بدون توفیق «قانونمندی» (الکتاب) و «کارگزاری شایسته» (هارون به عنوان وزیر) ناممکن است (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۱۵، ص ۲۳۴). از این رو، حکومت امام مهدی عَلَيْهِ السَّلَام مبتنی بر شبکه‌ای از کارگزاران متخصص، متعهد و فضیلت محور است، در این نظام ملاک برتری، فضیلت اخلاقی، تقوا و تخصص است (خامنه‌ای، ۱۳۹۰: ص ۳۹۰)، این نگاه با نظریه «حکمرانی فضیلت بنیاد» در اندیشه سیاسی اسلام همسوس است که بر پیوند ناگسستنی بین اخلاق حاکمان و تحقق عدالت تأکید دارد (سامتی و همکاران، ۱۳۹۰: ص ۱۹۲ و ترابی، ۱۳۹۸: ص ۳۲)؛ زیرا، اجرای عدالت با فضیلت درونی انسان‌ها ارتباط محکمی دارد و فساد کارگزاران نه تنها موجب اختلال در نظام اداری، بلکه عامل «زوال مشروعیت نظام» است (مهاجرنیا، ۱۳۹۳: ص ۱۷۷). بنابراین، در نظام‌های کنونی نیز کارگزاران که عدالت را به معنای واقعی درک کرده و پذیرفته باشند، نقشی اساسی در تحقق آن دارند و بایستی در تربیت و جذب چنین نیروهایی برنامه‌ریزی و سرمایه‌گذاری کرد.

۲-۲-۴. نظارت و بررسی قاطعانه

مکانیسم نظارتی در حکومت مهدوی زمینه‌ساز تحقق عدالت است. روایات مربوط به دوران ظهور، از برخورد قاطع امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام با عناصر فاسد حکایت دارد. ایشان والیان ظالم را عزل و قاضیان فاسد را مجازات می‌کند: «لَيُنزِعَنَّ عَنْكُمْ قُضَاةَ السُّوءِ وَ لَيَقْبِضَنَّ عَنْكُمْ الْمُرَاضِينَ وَ لَيَعزِلَنَّ عَنْكُمْ أُمَّرَاءَ الْجُورِ وَ لَيُظَهِّرَنَّ الْأَرْضَ مِنْ كُلِّ غَاشٍ وَ لَيَعْمَلَنَّ بِالْعَدْلِ وَ لَيَقُومَنَّ فِيكُمْ بِالْقِسْطِ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۵، ص ۱۲۰). از منظر دانش سیاسی، رهبر کاریزماتیک با این رویکرد «برخورد

سخت‌گیرانه و قاطعانه»،^۱ می‌تواند به نهادینه شدن عدالت بینجامد؛ مشروط بر آن‌که با مکانیسم‌های شفافیت و پاسخگویی همراه شود (کنعانی کاشانی، گلرد، ۱۳۹۸: ص ۱۸۵). در حکومت مهدوی عَلَيْهِ السَّلَام، این تلفیق در قالب «بیعت‌نامه الزام‌آور» متجلی است (ابن طاووس، ۱۳۹۸: ص ۱۴۹). پیمانی که کارگزاران را به رعایت دقیق عدالت و تقوا ملزم می‌سازد. بنابراین، حکمرانی مهدوی عَلَيْهِ السَّلَام نشان می‌دهد که رهبری جاذبه‌گرا صرفاً با تکیه بر مشروعیت الهی کارآمد نیست، بلکه شبکه‌ای از کارگزاران متعهد و متخصص همراه با قاطعیت اجرایی ضرورت است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ص ۴۱). این الگو می‌تواند چارچوبی برای اصلاح نظام‌های سیاسی معاصر نیز باشد؛ به ویژه در جوامعی که با چالش جدی فساد اداری مواجهند.

۵-۲-۲. قانون به مثابه بنیان سعادت جمعی

قانون به‌عنوان زیرساخت نظم اجتماعی، نقشی محوری در تثبیت یا تضعیف مشروعیت نظام‌های سیاسی ایفا می‌کند. «جامعه بی‌قانون، به مثابه پیکری بی‌روح، محکوم به زوال است» (مهاجرنیا، ۱۳۹۳: ص ۱۳۵)، این گزاره با یافته‌های علوم سیاسی مدرن نیز همسوست که «حاکمیت قانون» را شرط لازم برای توسعه پایدار می‌دانند و فقدان قانون را با هرج و مرج مترادف (راولز،^۲ ۱۳۸۳: ص ۸۲). با این حال، ماهیت و غایت قانون در نظام‌های سیاسی متفاوت است. به‌عنوان مثال، گاهی قانون ابزار است که منافع گروهی خاص را تأمین می‌کند (مانند نظام‌های لیگاریستیک)، یا قانون مادی‌گرا که صرفاً بر نیازهای دنیوی تمرکز دارد؛ مانند الگوی غالب در حکومت‌های سکولار (سن،^۳ ۱۳۹۲: ص ۳۴۳) و قانون جامع‌نگر که تلفیقی ابعاد مادی و معنوی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۸: ص ۶۶۸).

قانون در حکمرانی مهدوی، فراتر از یک سند حقوقی، نقشه راه سعادت جمعی است که با تلفیق سه‌گانه «منشأ الهی»، «عدالت فطری» و «جامعیت غایی»، الگویی بی‌بدیل برای نظام‌های حقوقی معاصر ارائه می‌کند (حسینی، ۱۳۹۰: ص ۱۳۹۷)، این الگو نشان می‌دهد که

^۱. Accountability

^۲. Rawls, J

^۳. Amartya Kumar, Sen

کارآمدی قانون نه تنها در گرو شدت مجازات، بلکه در هماهنگی با نیازهای ذاتی (مادی - معنوی) انسان است (مکارم شیرازی، ۱۴۰۴: ص ۱۴). با این وصف، چالش اصلی اکثر جوامع اسلامی و انسانی امروز، نه فقدان قانون، بلکه گسست از «قانون توحیدی» است که تنها با بازگشت به قرآن و سنت اصیل قابل جبران است (شاکری خوئی و همکاران، ۱۴۰۰: ص ۲۴۹). بنابراین، از سازکارهای تحقق عدالت در عصر امام مهدی عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى، وجود قانون عادلانه و اجرای قاطع آن است. این سازکار در جوامع کنونی نیز برای تحقق عدالت نسبی ضروری است؛ چرا که در این جوامع فقدان قانون الهی یا ضعف در اجرای آن، از موانع جدی تحقق عدالت به شمار می آید.

۲-۲-۶. قدرت اجرایی عادلانه قانون

یکی از عوامل تحقق عدالت در عصر ظهور، اجرای قوانین الهی است. مطالعات نشان می دهد قانون گریزی در جوامع معاصر عمدتاً ناشی از دو عامل است: ناتوانی فنی و ساختاری در اجرای قوانین؛ فقدان اراده سیاسی در مقابله با موانع (بابایی، ۱۳۹۴: ص ۹). در حکومت جهانی امام زمان عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى، قدرت اجرایی با این دو ویژگی ممتاز همراه است: «الَّذِينَ إِنْ مَكَّنَّاهُمْ فِي الْأَرْضِ أَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ وَأَمَرُوا بِالْمَعْرُوفِ وَنَهَوْا عَنِ الْمُنْكَرِ» (حج: ۴۱). تمکین در زمین به معنای توانایی بی حد حاکمان برای اجرای احکام الهی، بدون وجود هرگونه مانع داخلی یا خارجی است» (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۱۴: ص ۳۸۶). طبق تفسیر امام باقر عَلَيْهِ السَّلَام از این آیه: «وَيُمِيتُ اللَّهُ بِهِ وَبِأَصْحَابِهِ الْبِدْعَ وَ الْبَاطِلَ» (قمی، ۱۳۶۳: ج ۲، ص ۸۷)؛ خداوند متعال با استقرار حکومت مهدی عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى، بدعت ها را نابود و عدالت را در تمامی عرصه ها جاری می کند، این نشان می دهد حذف موانع ساختاری همراه با اراده الهی، اجرای کامل قوانین را ممکن می سازد؛ بنابراین، در حکومت حضرت مهدی عَجَّلَ اللَّهُ تَعَالَى، با تقویت ظرفیت های اجرایی و حذف موانع سیاسی- اجتماعی، عدالت به مثابه یک نظام جامع تحقق می یابد و این الگو می تواند چارچوبی برای اصلاح نظام های حقوقی معاصر ارائه کند.

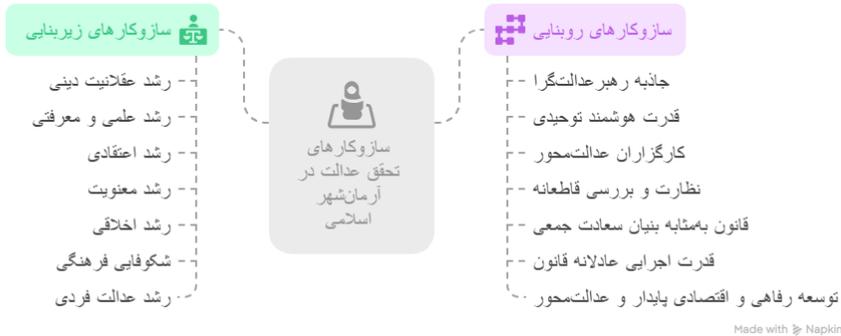
۲-۲-۷. توسعه رفاهی و اقتصادی پایدار و عدالت محور

در عصر ظهور، توسعه اقتصادی و رفاه اجتماعی به نقطه اوج خود می رسد. بدون شک یکی

از موانع بنیادین تحقق عدالت، فقر و نابسامانی‌های اقتصادی است که به صورت مستقیم یا غیرمستقیم، زندگی انسانی را دچار آسیب می‌سازد (اباذری، ۱۳۹۹: ص ۳۴). در حکومت مهدوی، با اصلاح ساختارهای اقتصادی، پاک‌سازی جامعه از ظلم و فساد و حاکم شدن تقوا و عدالت (صدر، ۶۴۳: ص ۷۹۶ و حسینی، ۱۳۸۷، ص ۱۴۸)، زمینه نزول برکات الاهی فراهم می‌شود؛ زیرا وعده خداوند است که جامعه پاک را به اوج آسایش و آرامش می‌رساند: ﴿وَلَوْ أَنَّ أَهْلَ الْقُرَىٰ آمَنُوا وَ اتَّقَوْا لَفَتَحْنَا عَلَيْهِم بَرَكَاتٍ مِّنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ﴾ (اعراف: ۹۶).

جالب توجه است که در عصر ظهور، بر اثر نعمت فراوان، نیازمندی برای دریافت وجوهات شرعی یافت نمی‌شود: «حَتَّىٰ لَا تَرَىٰ مُجْتَابًا إِلَىٰ الرِّكَاتِ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۷۴: ص ۴۱۲)؛ زیرا تحولات رفاهی و اقتصادی به صورت عادلانه بین تمام قشرهای جامعه رخ می‌دهد: «أَبَشْرُكُمْ بِالْمُهْدِي... يَفْسِمُ الْمَالَ صِحَاحًا، فَقَالَ رَجُلٌ: مَا صِحَاحًا؟ قَالَ: بِالسَّوِيَّةِ بَيْنَ النَّاسِ» (اربلی، ۱۳۴۰: ج ۲، ص ۴۶۷)؛ چنان که فراوانی نعمت: «يَتَنَعَّمُ أُمَّتِي فِي زَمَانِهِ نَعِيمًا لَمْ يَتَنَعَّمُوا مِثْلَهُ قَطُّ الْبُرِّ وَ الْفَاجِرِ» (مجلسی، ۱۳۶۲: ج ۵۱، ص ۷۸)؛ آبادانی سرزمین‌ها: «فَلَا يَبْقَىٰ فِي الْأَرْضِ خَرَابٌ إِلَّا قَدْ عُمِرَ» (همان، ج ۱۶، ص ۲۰) و وفور آب و محصولات: «الْفَاجِرُ يُرْسَلُ السَّمَاءُ عَلَيْهِمْ مِدْرَارًا وَ لَا تَدَخِرُ الْأَرْضُ شَيْئًا مِّنْ نَّبَاتِهَا» (همان، ج ۷۴، ص ۹۲)؛ نمونه‌هایی از توسعه اقتصادی و فراوانی است که در روایات یاد شده است. از این رو، در جوامع کنونی نیز بهبود وضعیت معیشتی مردم و رفع فقر، مقدمه ضروری برای تحقق عدالت اجتماعی است؛ به‌ویژه آن‌که قرآن کریم، مسائل مالی را قوام زندگی دانسته و بر نقش آن در برپایی حیات فردی و اجتماعی تأکید ورزیده است: ﴿وَلَا تُؤْتُوا السُّفَهَاءَ أَمْوَالَكُمُ الَّتِي جَعَلَ اللَّهُ لَكُمْ قِيَامًا وَارْزُقُوهُمْ فِيهَا وَكَسُوهُمْ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَّعْرُوفًا﴾ (نساء: ۵) (طباطبایی، ۱۳۵۲: ج ۴، ص ۱۶۹). بنابراین، توسعه عادلانه اقتصادی می‌تواند نقش اساسی در تأمین عدالت داشته باشد و این سازکار حکومت‌ها را ملزم می‌سازد که در راستایی توسعه اقتصادی و رفاهی مردم خود تلاش کنند تا در تأمین عدالت موفق باشند.

Made with Napkin

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل سازوکارهای تحقق عدالت در آرمان‌شهر اسلامی، نشان داد که عدالت در جامعه موعود اسلامی نه محصول رخدادهای صرفاً معجزه‌آسا و غیبی، بلکه حاصل تعامل پیچیده و هدفمند میان سازوکارهای طبیعی، اجتماعی، نهادی و تربیتی است. برخلاف تلقی رایج که تحقق عدالت در عصر ظهور را امری تماماً فراطبیعی و قدسی می‌انگارد؛ یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که عدالت، بر بستری از عقلانیت دینی، تربیت توحیدی، اخلاق‌مداری، رشد معرفتی، تعالی فرهنگی و کارکردهای ساختاری نهادهای اجتماعی استوار است. در این میان، انسان مؤمن متعهد که در پرتو علم، عقل، ایمان و اخلاق اسلامی پرورش یافته است، نقش کلیدی در تحقق این عدالت ایفا می‌کند.

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از مهم‌ترین سازوکارهای روبنایی تحقق عدالت می‌توان به بهره‌گیری از قدرت هوشمند توحیدی، رهبری عدالت‌محور و برخورداری از کارگزاران صالح و پاسخ‌گو، اشاره کرد. این عوامل به همراه اجرای دقیق و بی‌مصلحت‌گرایانه قوانین عادلانه، زمینه تحقق عدالت ساختاری را فراهم می‌آورند. همچنین پژوهش نشان داد که رفع فقر و نابرابری اقتصادی، از طریق توسعه پایدار عدالت‌محور، نقشی تعیین‌کننده در کاستن زمینه‌های بی‌عدالتی دارد و در پرتو شکوفایی نعمت‌های مادی و معنوی و بازودن زمینه‌های

محروریت و تبعیض، تحقق عدالت در ابعاد مختلف آن تسهیل می‌گردد. در نهایت، این پژوهش با ارائه الگوی نظام‌مند از سازکارهای تحقق عدالت در آرمان‌شهر اسلامی، امکان بهره‌گیری از این الگو را برای نظام‌های سیاسی معاصر، به‌ویژه جوامع اسلامی، فراهم می‌کند. هر نظامی که در پی تحقق عدالت نسبی در بستر واقعی و تدریجی است، می‌تواند با الهام از این سازکارها، مسیر اصلاح و تعالی اجتماعی را به‌گونه عقلانی و پایدار طی کند.

بر اساس یافته‌های این تحقیق، چرایی عدم تحقق کامل عدالت در حکومت نبوی صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، حکومت امیرالمؤمنین عَلَيْهِ السَّلَام و نیز حکومت اسلامی به رهبری ولی فقیه، روشن شد؛ زیرا در این نظام‌ها به‌رغم برخورداری از رهبری معصوم عَلَيْهِ السَّلَام، ولی فقیه جامع الشرایط و قوانین الهی، مشکل اساسی فقدان یا ضعف سازکارهای زیرساختی مانند رشد عقلانی، اخلاقی، شکوفایی، فکری، معرفتی، فرهنگی و عدالت فردی در جامعه آن دوران و نظام کنونی است. همچنین، در ساحت روبنایی، ملاحظات سیاسی و مصالح اجتماعی، گاه مانع از اعمال کامل سازکارهای عدالت‌محور، مانند برخورد قاطع با مظاهر فساد بوده است. این، در حالی است که در حکومت حضرت مهدی عَجَّلَ اللهُ تَعَالَى فَرَجَهُ الشَّرِيف، به دلیل تحقق حداکثری قابلیت‌های فردی و اجتماعی و زوال مصلحت‌اندیشی‌های مقطعی، تمامی ارکان لازم برای استقرار عدالت کامل فراهم خواهد بود؛ به‌گونه‌ای که فاعلیت فاعل تام و قابلیت قابل به‌صورت توأمان تحقق می‌یابد.

منابع

قرآن کریم.

۱. اباذری، اسماعیل (۱۳۹۹). *بررسی جامعه‌شناختی تأثیر عامل اقتصادی بر افزایش جرائم*، پنجمین کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های مدیریت و علوم انسانی در ایران، ص ۳۴-۴۰.
۲. ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۵۴). *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، تهران، دارالکتب‌الاسلامیه.
۳. _____ (۱۳۶۳). *من لایحضره‌الفقیه*، قم، انتشارات اسلامی.
۴. ابن شعبه حرانی، حسن (۱۳۶۳). *تحف‌العقول*، محقق: غفاری، علی‌اکبر، قم، جامعه مدرسین.
۵. ابن طاووس، علی (۱۳۹۸). *الملاحم والفتن فی ظهور الغایب المنتظر*، قم، بی‌نا.
۶. _____ (۱۴۱۲ق). *کشف‌المحجّة لثمره‌المهجّة*، قم، بوستان کتاب.
۷. _____ (۱۴۱۷ق). *مصباح‌الزائر*، قم، مؤسسه آل‌البتیت ع.
۸. اربلی، علی بن عیسی (۱۳۴۰). *کشف‌الغمة فی معرفة‌الأئمة*، تبریز، بنی‌هاشمی.
۹. اوسطی، حسین (۱۳۸۷). *دوازده گفتار درباره دوازدهمین حجت خدا حضرت مهدی عجّل‌الله‌تعالی و حجّه‌الشریف*، تهران، مشعر.
۱۰. ایزاک، استفان (۱۳۸۰). *راهنمای تحقیق و ارزشیابی در روان‌شناسی و علوم تربیتی*، ترجمه: علی دلاور، تهران، ارسباران، چ ۲.
۱۱. ایندرجیت، پارامار، کاکس، مایکل (۱۳۹۰). *قدرت نرم و سیاست خارجی ایالات متحده*، ترجمه: علیرضا طیب، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۲. آریان‌پور، منوچهر و دیگران (۱۳۸۵). *فرهنگ انگلیسی‌به‌فارسی*، تهران، جهان رایانه. و محقق: جلال‌الدین حسینی ارموی محدث، تهران، دانشگاه تهران.
۱۴. آکسفورد ادوآرندلرنز انگلیش دیگشنری (۱۳۸۲). *فرهنگ انگلیسی‌به‌فارسی آکسفورد*، ترجمه: اکبر ایران‌پناه، تهران، زبان پژوه.
۱۵. بحرانی، هاشم (۱۳۸۵). *بهجة‌النظر فی إثبات‌الوصایة و الإمامة‌للأئمة‌الاثنی عشر عجّل‌الله‌تعالی و حجّه‌الشریف*، مشهد، رضوی.
۱۶. بهرامی‌عین‌القاضی، وحید، تقوی، محمدعلی (۱۳۹۷). *پدیدارشناسی راهبردهای امام*

علی علیه السلام برای تحقق عدالت در جامعه (مطالعه موردی نهج البلاغه)، انسان پژوهی دینی، ۱۵(۳۹)، ۸۲-۶۵.

۱۷. بهروزی لک، غلامرضا، باقرزاده، ابراهیم (۱۳۹۴). *وجوه الگوی آرمان شهر مهدوی در جامعه امروز*، فصلنامه انتظار موعود، ش ۴۸، ص ۲۷-۴۹.

۱۸. بابایی، احسان (۱۳۹۴). *بایسته های اخلاق سیاسی از منظر مقام معظم رهبری*، قم، نشر معارف.

۱۹. ترابی، حمزه (۱۳۹۸). *شاخصه های گزینش کارگزاران در حکومت مهدوی و حکومت علوی*، مطالعات مهدوی، ۱۰(۴۳)، ۳۰-۵۳.

۲۰. جوادی آملی، عبدالله (۱۳۸۹: الف). *تفسیر تسنیم*، محقق: حسین واعظی محمدی، قم، اسراء.

۲۱. _____ (۱۳۸۹: ب). *تفسیر تسنیم*، محقق: سعید بند علی، قم، اسراء.

۲۲. حائری، محمدمهدی (۱۳۸۳). *آثار فردی و اجتماعی عدالت مهدوی*، انتظار، ش ۱۴، ص ۲۱۹-۲۳۴.

۲۳. حر عاملی، محمد بن حسن (۱۳۷۴). *وسائل الشیعه*، قم، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.

۲۴. حسینی، غلامرضا (۱۳۹۰). *حکومت جهانی حضرت مهدی و استراتژی انتظار در اندیشه امام خمینی*، قم، مسجد جمکران.

۲۵. حسینی، محمد عارف (۱۳۸۷). *نیک شهر قدسی*، قم، مرکز پژوهش های صداوسیما.

۲۶. خامنه ای، سید علی (۱۳۹۷). *معارف انقلاب*، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.

۲۷. _____ (۱۳۹۸). *دروس و وصایای امام خمینی*، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.

۲۸. _____ (۱۳۹۰). *انسان ۲۵ ساله*، بیانات مقام معظم رهبری درباره زندگی

سیاسی. مبارزاتی ائمه معصومین علیهم السلام، بی جا، مرکز صهبا.

۲۹. _____ (۱۳۹۱). *درس های پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله و سلم*، محقق: مؤسسه پژوهشی

فرهنگی انقلاب اسلامی، تهران، انقلاب اسلامی.

۳۰. _____ (۱۳۹۸). *نگاهی به نظریه انتظار در اندیشه حضرت آیت الله العظمی*

- خامنه‌ای**، محقق، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلاب اسلامی، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.
۳۱. رازی، علی احمد (مسکوبه) (۱۴۲۱ق). **تهذیب الأخلاق و تطهیر الأعراق**، بی‌جا، بی‌نا.
۳۲. راغب اصفهانی، حسن بن محمد (۱۳۸۳). **مفردات قرآن**، محقق و مترجم: غلامرضا خسروی حسینی، تهران، المکتبه المرتضویه لاحیاء آثار الجعفریه.
۳۳. راولز، جان (۱۳۸۳). **عدالت به مثابه انصاف**، ترجمه: عرفان ثابتی، تهران، ققنوس.
۳۴. رضوانی، علی اصغر (۱۳۸۵). **حکومت حضرت مهدی در عصر ظهور**، قم، مسجد جمکران.
۳۵. ساعتچی، محمد (۱۳۷۹). **فرهنگ دانشگاهی یادواره (فارسی به انگلیسی)**، بی‌جا، فرهنگستان یادواره.
۳۶. سامتی، مرتضی، رنجبر، همایون، محسنی، فضیلت (۱۳۹۰). **تحلیل تأثیر شاخص‌های حکمرانی خوب بر شاخص توسعه انسانی مطالعه موردی: کشورهای جنوب شرقی آسیا**، پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی، ۱(۴)، ۱۸۳-۲۲۳.
۳۷. سعدی، حسین علی (۱۳۸۳)، **پاسخگوی، رمز حکومت عدل مهدوی: تجلی از مکانیزم تحقق عدالت در حکومت مهدوی**، انتظار، ش ۱۴، ص ۲۳۵-۲۵۲.
۳۸. سن، آمارتیا کومار (۱۳۹۲). **اندیشه عدالت**، ترجمه: وحید محمودی، تهران، کندوکاو، چ ۲.
۳۹. سنجابی، علیرضا (۱۳۸۷). **روش‌شناسی در علم سیاست و روابط بین‌الملل**، تهران، قومس، چ ۳.
۴۰. شاکری خوئی، احسان، نصیری حامد، رضا، کریمی، امیر (۱۴۰۰). **اندیشه بازگشت به قرآن در برپایی حکومت الاهی (با محوریت دیدگاه شهید مطهری و امام خمینی (ره))**، پژوهش‌های اعتقادی کلامی (علوم اسلامی)، ۱۱(۴۲)، ۲۴۹-۲۷۰.
۴۱. شریف رضی، محمد بن حسین (۱۴۱۴ق). **نهج البلاغه (صبحی الصالح)**، قم، هجرت.
۴۲. شوشتری، نورالله (۱۳۷۶). **احقاق الحق و ازهاق الباطل**، تهران، کتاب‌فروشی اسلامیة.
۴۳. صدر، محمد (۱۳۶۳ق) **تاریخ مابعدالظهور**، بیروت، دارالتعارف للمطبوعات.
۴۴. طباطبایی، محمدحسین (۱۳۵۲). **المیزان فی تفسیر القرآن**، بیروت، مؤسسة الأعلمی

للمطبوعات.

۴۵. طبرسی، احمد (۱۴۰۳ق). **الإحتجاج على أهل اللجاج (للطبرسی)**، محمدباقر خراسان، مشهد، مرتضی.

۴۶. طوسی، محمد (۱۴۱۱ق). **الغیبة (للطوسی)**، محقق، عبدالله تهرانی، قم، دارالمعارف الإسلامية.

۴۷. فخر رازی، محمد (۱۴۲۰ق). **التفسیر الكبير (مفاتیح الغیب)**، بیروت، دار احیاء التراث العربی.

۴۸. فلسفی، محمدتقی (۱۳۸۶). **اخلاق از نظرهمزیستی و ارزشهای انسانی**، تهران، نشر فرهنگ اسلامی، چ ۱۰.

۴۹. قادری، سیدرضی (۱۳۹۸). **تحقق اهداف انبیا در حکومت مهدوی با تأکید بر روایات فریقین**، دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات مهدوی، ۱۰(۴۶)، ۹۷-۱۱۴.

۵۰. قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۳). **تفسیر القمی**، قم، دارالکتاب.

۵۱. قندوزی، سلیمان بن ابراهیم (۱۳۸۷). **ینابح الموه**، قم، مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی.

۵۲. قوامی، صمصام الدین (۱۳۸۳). **مدیریت، عدالت، مهدویت**، مجله انتظار، ش ۱۴.

۵۳. کاظمی شیخ شبانی، سید علی (۱۳۹۸). **بررسی و تحلیل عبارت «يَمَلَأُ اللَّهُ بِهِ الْأَرْضَ قِسْطًا وَ عَدْلًا كَمَا مُلِئَتْ ظُلْمًا وَ جَوْرًا» در توصیف جهان پیشا ظهور**، دوفصلنامه علمی تخصصی مطالعات مهدوی، ۱۰(۴۶)، ۷۵-۹۶.

۵۴. کنعانی کاشانی، علی، گلرد، پروانه (۱۳۹۸). **نقش رهبری کاریزماتیک بر کارآفرینی راهبردی با تأکید بر رویکرد ارتباطات شبکه‌ای**، مدیریت منابع در نیروی انتظامی، ۷(۲)، ۲۰۶-۱۸۵.

۵۵. کلینی، محمد (۱۳۶۳). **الاصول الكافی**، تهران، دارالکتب الإسلامية.

۵۶. کولب، ویلیام، گولد، جولیوس (۱۳۷۶). **فرهنگ علوم اجتماعی**، ترجمه ازکیا مصطفی و دیگران، انتشارات مازیار، تهران.

۵۷. گنجوی، مهدی (۱۳۹۷). **پلورالیسم هنجاری در سیره مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف**؛ **الگوی رفتاری**

امام مهدی عجل الله تعالی فرجه الشریف با پیروان ادیان و مذاهب، الاهیات تطبیقی، ش ۱۹، ص ۳۵-۴۸.

۵۸. مجتهد سیستانی، مرتضی (۱۳۸۵). *دولت کریمه امام زمان* عَلَيْهِ السَّلَامُ وَوَعْدُ الْحَرِيفِ، قم، ناشر الماس.
۵۹. مجدی، حسین (۱۳۹۷). *آرمان شهر صاحب الزمان*، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود.
۶۰. مجلسی، محمدباقر (۱۳۶۲ق). *بحار الانوار*، محقق؛ جمعی از محققان، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
۶۱. _____ (۱۴۰۳ق). *مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول*، محقق؛ سید هاشم رسولی محلاتی، قم، دارالکتب الإسلامیة.
۶۲. مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۹۰). *جامعه و تاریخ از دیدگاه قرآن*، تهران، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۶۳. مطهری، مرتضی (۱۳۷۲). *مجموعه آثار استاد شهید مطهری*، قم، صدرا.
۶۴. _____ (۱۳۹۱). *قیام و انقلاب مهدی از دیدگاه فلسفه تاریخ*، تهران، صدرا.
۶۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۰). *حکومت جهانی مهدی*، قم، نسل جوان.
۶۶. مهاجرنیا، محسن (۱۳۹۲). *فلسفه سیاسی آیت الله خامنه ای*، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلام.
۶۷. مهنا، عبدالله (بی تا). *تهذیب لسان العرب*، بیروت، دارالکتب العلمیه، بیروت.
۶۸. نای، جوزف و همکاران (۱۳۹۲). *قدرت و موازنه نرم در سیاست بین الملل*، ترجمه عسکر قهرمان پور، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۶۹. نعمانی، محمد (۱۳۵۶). *الغیبه للنعمانی*، تهران، مکتبه الصدوق.

